

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Döneminde “Otoriter Modernleşme” ve Kadının Özgürleşmesi Meselesi

“Authoritarian Modernity” in the Ottoman Empire in the Tanzimat Period and the Question of Women’s Liberty

Yasemin Avcı*

Özet

Tanzimat dönemi ile birlikte Osmanlı geleneksel toplumunda meydana gelen dönüşüm, iç dinamiklerin harekete geçirdiği kendiliğinden ortaya çıkan bir süreç olmaktan ziyade, Avrupa karşısındaki gerilemenin zorunlu kıldığı, devletin başlatıp yönlendirdiği reform dönemine denk gelen bir harekettir. Devletin yönetim mekanizmasını ilgilendiren reformlarına koşut olarak toplumsal yaşama giderek daha fazla nüfuz etmesi toplumsal normların değişiminde de dinamik bir rol üstlenmesine yol açmıştır. Geleneksel toplum normlarında değişimi işaret eden belirtilerden biri, Müslüman şehirli kadının toplumsal konumunun tartışılmaya açılmış olmasıdır. Diğer taraftan, gerek kadının toplumsal konumunun yükseltilmesi konusunda yapılan tartışmalar, gerekse sosyal yaşamını ve hukuki haklarını etkileyen yasal düzenlemeler köklü değişikliklerin değil tedrici ve muhafazakâr bir modernleşmenin tercih edildiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı modernleşmesi, kadının özgürleşmesi hareketi, özgürlük, kadın, modernite

Abstract

Transformation of Ottoman traditional society in the *Tanzimat* period was not a spontaneous process led by the internal dynamics, rather it coincided with a reform period which became inevitable with the European supremacy and which was initiated and directed by the state. Gradual expansion of the state power, through administrative reforms, dominating the social life, caused the state to undertake a dynamic role in the transformation of social norms. One of the evidences of change in the traditional social norms was the debate on the social status of Muslim women living in the cities. Both the discussions about rising the social status of women and the regulations influencing

* Yrd. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
yaseminavci@gmail.com

their social life and legal rights indicates that a conservative and gradual modernization was preferred to a dramatic and a sudden change.

Keywords; Ottoman Modernization, the movement of women's liberty, woman, liberty, modernity

Giriş

Osmanlı modernleşmesi, Avrupa'da olduğu gibi emperyalizm çağı ile eşzamanlı olarak ortaya çıkan, bireyin hukuki ve siyasi haklarını içine alarak gelişen, geleneksel ve tarımsal toplumun kentsel ve laik bir sanayi toplumuna dönüşmesini sağlayan bir süreç değildi¹. Tam aksine, Avrupa emperyalizmi karşısında imparatorluğun varlığı ve bütünlüğünü koruma maksatlı, devlet tarafından başlatılan ve yönlendirilen “savunmacı” bir reform programıydı. Öte yandan, modernleşmeye hız kazandıran Tanzimat reformları sadece idari, askeri ve mali alanlarda değil, geleneksel Osmanlı toplumunun yapısında, özellikle kentlerdeki yaşam biçiminde ve en önemlisi zihniyet dünyasında önemli değişimleri başlattı. Kamusal yaşama devletin giderek daha fazla nüfuz etmeye çalıştığı bir dönemde yapılan reformlar aydınlar tarafından tartışılırken, pek çok alanda yeni algılayış biçimleri oluştu. Bu alanlardan birisi kadına “özgürlük” talebiyle ilişkilendirilen bir takım yeni fikirlerin ortaya çıkmasıyla şekillendi. 1860'lı yıllardan itibaren, özellikle büyük şehirlerde yaşayan Müslüman kadınların toplumsal statüsü, giyimleri, sosyal yaşama katılmaları, toplum içindeki davranış biçimleri Osmanlı modernleşmesinin gözle görünen ve bu sebeple belki de en çok tartışılan cephesiydi. Böylece, özel ve kamusal alanda belli bir hiyerarşiye tabi olan geleneksel ataerkil yapı, gündelik yaşamdaki cinsiyetler arası ilişkiler ve kadın-erkek kimlikleri de tartışmaya açılmış oluyordu.

Değişimin “yukarıdan” geldiği pek çok ülkede olduğu gibi, Osmanlı ülkesinde de devlet sadece siyasi, idari ve ekonomik alanlarda değil, reform döneminin özünde bulunan müdahaleci ve yönlendirici etkisiyle, toplumsal normların değişiminde de ana aktör vazifesini görmüştür. Toplumsal değişim politikasında merkezi devlet kadar bürokrasi sınıfı, seçkinler ve hatta muhalif gibi görünmesine rağmen aydın kesim de birbirine çok fazla ters düşmeden oldukça etkin bir konumdadır. Gerçekten de toplumsal dönüşümü merkezi otoriteyi kullanarak “devletçi-seçkinci” bir anlayışla tepeden yönlendirme geleneği, Tanzimat dönemi ile başlayıp Cumhuriyet döneminde de devam edecek modernleşme sürecinin en belirgin özelliklerinden biridir². “Otoriter modernleşme” diye de tanımlanabilecek bu süreç içinde kendiliğinden değişmeyen, ya da değişim için gerekli önkoşullara ve sosyal aktör ve

¹ Touraj Atabaki, *Men of Order: Authoritarian Modernization Under Atatürk and Reza Shah*, I. B. Tauris, London 2004, s. 1

² Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2008, s. 318-321.

dinamiklere sahip olmayan bir toplum, kurumsal reformlar, özel ve kamusal alanda yapılan yasal düzenlemelerle değiştirilmek istenmektedir³. Toplumsal yaşamın çeşitli alanlarında devlet eliyle ve bürokratik mekanizma kullanılarak yapılan düzenlemelerin halkın zihniyet dünyasında ve yaşam tarzında istenildiği yönde, düzeyde ve biçimde değişimlere yol açacağına inanılmaktadır. Gerçi burada daha fazla ileri gitmeden Tanzimat dönemindeki devlet adamının bilinçli ve planlı bir toplum mühendisi olduğunun iddia etmemek gerekir⁴. Aslında Tanzimatçıların tek bir hedefi vardır o da devletin idari mekanizmasını kontrol altına alarak imparatorluğun devamını sağlamak. Öte yandan merkezi denetimin elde edilebilmesi için gerekli olan yeni kurumsal yapılanma, devlet-toplum mekanizmasını diriltmek için toplum üzerinde yeni kontrol mekanizmaları oluşturma çabaları toplumsal dönüşüm konusunda da devletin etkin bir rol üstlenmesine yol açmıştır. “Otoriter” ya da “devletçi-seçkinci” nasıl tanımlanırsa tanımlansın, aslında bu savunmaya dayalı bir değişim politikasıdır, temel maksadı ise Avrupa devletlerinin egemenlik kurma çabalarına karşı korunmak ve Avrupa kültürünün harekete geçirdiği değişimi kontrol altına almaktır.

Yukarıdan aşağıya bir yöntemle başlatılan kurumsal modernleşme geleneksel Osmanlı toplumundaki ataerkil yapıyı da kaçınılmaz bir biçimde etkilemiştir⁵. Erkekleri ev dışı kamusal yaşama, kadınları ise ev içi aile yaşamına ait gören “ideal” cinsiyet düzeninde ilk kez bazı değişiklikler talep edilmeye başlandı⁶. Osmanlı cinsiyet düzenini ya da ataerkil yapıyı fazla sarsmadan da olsa yeni kadın-erkek kimlikleri ve yeni bir aile modeli tanımlanmaya çalışıldı. Kadının özgürleşmesi meselesi ya da kadının yeni ideallere cevap verecek bir sosyal konuma erişmesi bu tartışmaların tam da odak noktası oldu. Gerçi başlangıçta kadının özgürleşmesi ile kastedilen onun aile içindeki yerini eğitimle zenginleştirip daha değerli kılmak mücadelesinden başka bir şey değildi. Yine de bu konudaki sınırlı tartışmaların zaman içinde daha kapsamlı hale geleceği, kadının geleneksel cinsiyet düzeninin dışına çıkmasına yardımcı olacağı da açıktı. Bu çalışmada, kadının toplumsal konumunu yükseltmek için eğitim, hukuk ve gündelik yaşamı ilgilendiren konularda devletin yaptığı yasal düzenlemeleri ve topluma nüfuz etme hatta onu yönlendirme amaçlı padişah iradelerini incelenecektir. Bu yolla modernleşme döneminde kadına bakışı yine devletin

³ “Otoriter” ya da “yetkeci” modernleşme pratiğinin toplumsal ve ekonomik alanda merkezileşme ile birlikte değerlendirilmesi için bakınız; Himmet Hülür-Gürsoy Akça, “İmparatorluktan Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin Dönüşümü ve Merkezileşmenin Dinamikleri”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 17, (Bahar 2005), s. 311–339.

⁴ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 140.

⁵ Ayşe Saraçgil, *Bukalemun Erkek: Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Ataerkil Yapılar ve Modern Edebiyat*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 9 ve .

⁶ Nicole Van Os, “Osmanlı Müslümanlarında Feminizm”, Mehmet Ö. Alkan (ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, c. I. s. 339

prizmasından değerlendirmek ve Osmanlı kadın hareketinin boyutlarını, ama en çok da sınırlılıklarını açıklamak istenmektedir.

1. Kadının Özgürleşmesi Meselesinde Devletin Rolü ve Müdahaleleri

Devletin kadının toplumsal konumunun değişimindeki başat rolü Tanzimat'ın ilk yıllarından itibaren, öncelikle kadın eğitimi alanındaki kurumsal boşluğu doldurma çabasıyla kendini gösterdi. Kızların eğitimine yönelik ilk girişimler, 1842 yılında Avrupa'dan getirilen ebe kadınların Mekteb-i Tıbbiye'de verdiği kurslarla başladı. Bunu, 1858'de açılan ortaöğretim alanındaki İnas Rüştiyeleri ile 1864'te İstanbul'daki ilk Kız Sanat Okulu izledi. 1869 yılında ise yürürlüğe giren *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* ile 6–11 yaş arasındaki kızlara sıbyan mekteplerinde devam zorunluluğu getiriliyordu. 1870 yılında kadın öğretmenler yetiştirmek için kurulan Darü'l-Muallimat sayesinde kadın eğitiminin derecesi liseye kadar yükseltilmek istendi. Ne var ki, kolayca akla gelebileceği üzere, temel ve yüksek eğitime yönelik atılımlar İstanbul, Selanik ve İzmir gibi büyük kentlerle sınırlı kaldı, dolayısıyla, dar bir çevreyi etkileyen bir hareketti⁷. Tanzimat döneminin getirdiği toplumsal değişimin daha çok üst tabaka ailelerinde görülmesinin en önemli sebebi zaten bu kısıtlı eğitim hamlesiydi.

Tanzimat ile başlayan kanunlaştırma hareketinin en başta idari mekanizmayı düzenleyerek merkezileştirmek maksadını taşıdığı bilinmektedir. Diğer taraftan bu maksadın gerçekleşme süreci içinde devletin toplumsal yaşama yönlendirici ve düzenleyici müdahalelerde bulunması da kaçınılmazdı. Nitekim devletin kadının toplumsal statüsünü belirleyen çok temel alanlarda (aile hukuku, mülkiyet hakkı, evlilik, örtünme gibi) yaptığı yasal düzenlemeleri bu çerçevede değerlendirilmek mümkündür. Tanzimat'tan sonra devletin toplumdaki mevcut cinsiyet düzenine getirdiği yeniliklerden biri, toprak mülkiyeti hakkı konusunda kadın-erkek eşitsizliğini kaldırmak yolunda oldu. Hicri 1263 (M. 1846–7) tarihinde alınan kararla, devletin kuruluşundan beri sürdürdüğü uygulama değişerek, kız evladın erkek evlat gibi babasının arazisine bedelsiz olarak sahip olabilme hakkı tanındı. Aynı hususa 1858 tarihli *Arazi Kanunnamesi*'nin “Arâzi-i Mirîyye'nin Sûret-i İntikali” başlıklı bölümünde de yer verilerek, mirasın kız ve erkek evlat arasında eşit olarak paylaşılması ilkesi kabul edildi⁸. Tanzimat döneminde aile hukukuna, özellikle mirasa ilişkin standart bir hukuki mevzuat oluşturmak yolunda çaba gösterildiği kuşkusuzdur. Bu süreç içinde aileye ilişkin hukuki mevzuat ve uygulamalar yavaş yavaş klasik dönemdeki görünümünü ve içeriğini kaybetmeye başlamıştır. Ortaylı'nın

⁷ Gülay Ankan, “Osmanlılarda Tanzimat Döneminde Kadınlarla İlgili Gelişmeler”, *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 324–325.

⁸ Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1997, s. 51–52.

açıkladığı gibi, “Cemaatler kendi kapalı hayat ve gelenekleriyle yaşamaktan çok, artık devletin koyduğu kurallara uyan, standart idari işlemleri takip etmeye başlayan ve bürokratik kayıtlara konu olan ailelerden oluşuyordu”⁹.

Tanzimat bürokratlarının kadının toplumdaki konumunu büyük ölçüde belirleyen evlilik kurumunda yaptığı düzenlemeler, devletin aile hukuku alanındaki kontrolünü arttırmak amaçlıydı. Bilindiği gibi, Tanzimat’a kadar olan dönemde Müslümanlar arasındaki nikâhlar, ya mahkemelerde bizzat kadınlar tarafından, ya da mahkemelerin her nikâh için verdikleri özel izinlerle din adamları tarafından kılınmaktaydı. Şer’iye sicillerinde yer alan çok sayıda evlilik kayıtları da bunu göstermektedir. Ne var ki bu sistemde sık sık aksamaların olması, kadınların evlilikten doğan hukuki haklarını kaybetmesine yol açıyordu. Öte yandan, reform döneminin başından itibaren, devletin vergilendirme, askere alma, toplumsal hizmet verme gibi pratik maksatlarla, ülkenin mevcut demografik koşullarını daha düzenli olarak saptamak ve denetlemek istemesi, evlilik kayıtlarının da daha sistemli bir biçimde tutulması gereğini doğurdu. Bu amaçla, 2 Eylül 1881 tarihinde çıkarılan *Sicil-i Nüfus Nizamnâmesi*’nin 23. maddesinde, Müslüman halk arasında Şer’iye mahkemelerinden verilen izinle yapılan nikâhları kıyan imamın evlenmeyi sekiz gün içinde nüfus memuruna bildirmesi şartı getirildi¹⁰. Kısa bir süre sonra çıkan bir başka kararnamede ise, İstanbul ile sınırlı olmakla birlikte daha ayrıntılı bir düzenleme yapılarak, bu kez sadece Müslümanlar arasında değil, gayrimüslimler arasında da yapılacak nikâhlar için dini makamlardan (Şer’iye Mahkemesi, Patrikhane) alınacak izinlerin belediye dairesi tarafından onaylanması zorunluluğu getirildi. Aynı şekilde boşanma “talak” durumunun da, imam ve ruhani reisler vasıtasıyla bir ilmühaber ile belediyeye bildirilmesi gerekiyordu¹¹. Böylece, kamusal yaşamda giderek daha fazla ağırlık kazanan belediyeler, evlilik kayıtlarının düzenli olarak tutulması konusunda da doğrudan yetkili kılındı. Evlilik kurumunun devlet organlarıncı yapılan hukuki işlemlerin konusu haline gelmesi ise, yavaş yavaş dini-geleneksel anlayışın dışına çıktığı yargısını kuvvetlendirmektedir.

Devletin kadının hukuksal güvencesini güçlendirmek maksadıyla evlilik kayıtlarını denetlemeye çalışmak dışında, hem evliliği hem de boşanmayı kolaylaştırmak yolunda da bazı düzenlemeleri oldu. Daha 1844 yılında çıkarılan bir irade ile evlenmeyi zorlaştırarak nüfusun azalmasına, ayrıca kız kaçırma, cinayet gibi istenmeyen olaylara neden olan başlık parası geleneği kaldırılmak

⁹ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 149.

¹⁰ M. Akif Aydın, “Osmanlı Toplumunda Kadın ve Tanzimat Sonrası Gelişmeler”, *Sosyal Hayatta Kadın*, İslami İlimler Vakfı, Ensar Neşriyat, İstanbul 1996 s. 151.

¹¹ Kararnamenin tam metni için bakınız; “Münâkehât ve Tevellüdât ve Vefeyâtın Dersâadet Devâir-i Belediyesine Sûret-i Kaydı Hakkında Karârname”, Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları İstanbul 1995, c IV, s. 2164–2165.

istendi¹². Sonraki yıllarda çıkarılan başka iradeler aynı yasağı tekrar teyit ederek, yasağa uymayanların şiddetle cezalandırılacağını ifade ediyordu. Mesela, 1850 yılında Canik sancağı idare meclisinin mazbatasını üzerine; özellikle Anadolu’da yaygın olarak görülen başlık parası geleneği Meclis-i Vâlâ’da tekrar görüşülmüş, çıkarılan irade ile bu usulün kaldırıldığı belirtilmiş ve yasağın bütün İmparatorlukta dikkate alınması istenmişti¹³. Söz konusu iradede şöyle deniyordu:

“Zevc olacak âdeme beyhûde masârif ve su’ûbete müstelzim olarak zevceye dahi bir fâ’idesi olmayan ve memnû ve gayr-i meşrû bir maddeye bâdî olan usûl-i mazarranın saye-i ma’dalet-vâye-i hazret-i cihân-bânîde livâ-yı mezburda ve Anadolu’nun sair mervî olan mahallerinde bi’l- külliye lağv ve terki ile herkesin kudretine göre münâsib görünen mihr-i muaccelden maada bir akçe istenilib alınmaması ve alan olur ise te’dib olunacağı...”

Başlık parasının kaldırıldığı hakkındaki emirnamenin alındığına ve bu hususta icab edenlere, kaza ve nahiye müdürlüklerine gerekli tenbihlerin yapıldığına dair pek çok bölgenin vali ve kaymakamları tarafından gönderilen yazılara bakılırsa, merkezin bu konuda oldukça kararlı olduğu düşünülebilir. Harput, Maraş, Sayda, Kudüs, Kayseri, Saruhan ve Ankara gibi bölgelerden gelen bu yazılar birbiriyle büyük benzerlik göstermekte, dolayısıyla devletin özel yaşamı düzenleme konusunda bürokratik mekanizmayı kullanmak suretiyle yaptırımcı olmaya çalıştığını ifade etmektedir.¹⁴. Ne var ki doğrudan doğruya devletten gelen bu yaptırımın toplum tarafında ne oranda kabul gördüğü elbette son derece kuşkuludur. Yine de aileler ya da bireyler arasında her hangi bir uyumsuzluk halinde, söz konusu iradenin mahkemelerde dikkate alınacağını da unutmamak gerekir.

Devletin özel hayatın en kuytu köşelerine kadar uzanan bu yaptırımcı müdahalelerle sosyal iktidarını güçlendirme, daha ötesi, toplumsal hayatın değişim ekseninde belirleyici olma arzusu sonraki dönemlerde de devam etti. 1867 yılında “*İzdivâç ve Tenâküh Maddesi Hakkında Tembîhâtı Hâvî İ’lânnâmê*” başlığıyla yayınlanan on maddelik bir bildirge, evliliklerin kolaylaştırılması için oldukça ayrıntılı ve yasakçı düzenlemeleri kapsıyordu. Evlenecek kızlar için mehr-i muaccel dışında başlık mahiyetinde ağırlık ve nişan namıyla herhangi bir

¹² Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda*, s. 152. Ayrıca bakınız; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, (Bundan sonra BOA kısaltmasıyla), Cevdet Adliye, 13/825, 23 Cemaziyelâhir 1260/10 Temmuz 1844.

¹³ BOA, İrâde Meclis-i Vâlâ, 162/4733, 14 Rebiülâhir 1266/27 Şubat 1850

¹⁴ Bunlardan bir kaçını için bakınız; BOA, Sadaret Mektûbi Kalemî Umûm Vilâyât Kataloğu, 12/29, 23 Cemaziyelevvel 1266/12 Nisan 1850; 15/9, 29 Cemaziyelâhir 1266/12 Mayıs 1850; 12/40, 26 Cemaziyelevvel 1266/15 Nisan 1850; 12/51, 27 Cemaziyelevvel 1266/16 Nisan 1850; 13/21, 08 Cemaziyelâhir 1266/21 Nisan 1850; 12/72, 29 Cemaziyelevvel 1266/18 Nisan 1850; 12/47, 27 Cemaziyelevvel 1266/16 Nisan 1850.

paranın alınması, aileler arasında kutlama maksatlı hediyeleşmeler, en zenginler için bile düğünün iki günden fazla sürmesi gibi israf sayılan masraf yolları yasaklanırken uymayanlar için cezai yaptırımlar öngörüldü. Hatta daha da ileri gidilerek, düğünlerde verilecek yemek menüsü saptanıyor, halk gelirine göre dört sınıfa ayrılarak her sınıfın düğünde alacağı eşyaların miktarı ve cinsi, hatta gelinin duvağının değeri dahi saptanıyordu¹⁵. 1881 yılında söz konusu bildirgeye ek olarak çıkarılan bir başka yasal düzenleme ile tembihlere uymayanlar hakkında verilecek para cezalarının miktarı arttırılarak, cezayı ödemeyenler için *Ceza Kanunu*'nun 37. maddesine göre hapis cezası öngörüldü. Ayrıca, para cezalarından elde edilen gelirin yarısı yerel belediyelere bırakılıyor, böylece evlenmeler üzerindeki belediye denetimini yaygınlaştırılıp güçlendirmek isteniyordu¹⁶.

Boşanmaların kolaylaştırılması hususunda devletin girişimleri nispeten daha geç bir tarihte başladı. Önceki dönemde, Hanefî Mezhebi'nin etkisi dolayısıyla kadının boşanma imkânını kolaylıkla elde etmesi pek mümkün değildi. 20. yüzyılın başına gelindiğinde ise, uzun ve yıkıcı savaşlar neticesinde eşini kaybeden kadınların sayısındaki artış boşanmanın kolaylaştırılması yolunda bazı isteklerin gündeme gelmesini sağladı. Bunun üzerine 1916 yılında çıkarılan iki ayrı irade, kocanın kayıp olması, karısı için nafaka temin edememesi ya da akıl hastalığı, cüzzam gibi hastalıkları durumunda kadına boşanma imkânı veriyordu¹⁷. 1917 yılında çıkarılan *Hukuk-ı Aile Kararnâmesi* ise, boşanma ve evlilik konusunda hangi dinden olursa olsun bütün Osmanlılar için düzenleyici nitelikte olmasına rağmen, aile hukuku alanında köklü yenilikler getirmedi¹⁸. Yalnızca, evlenmenin alt yaşını kızlar için 17'ye, erkekler için 18'e çıkarıyor, velilerin izniyle gerçekleşebilecek evliliklerde ise, erkeklerin 12 yaşını, kızların 9 yaşını doldurmasını şart koşuyordu. Kararnamedeki bir başka düzenleme çok eşlilik konusundaydı. Osmanlı aydınları arasında yoğun tartışmalara yol açan çok eşlilik yasaklanmıyor, ancak buna makul bir sınır getirmek amacıyla, evlenmeden önce kadının kocasından tek eşli kalma şartını isteme hakkı tanınıyordu. Kararnamede her dinden tebaa için evlenmelerde mahkemenin kontrolünde nikâh kıyma usulü son şekline kavuşturulurken, ilk kez nikâhın yapılmadan önce ilan edilmesi usulü getiriliyordu¹⁹.

¹⁵ İlanamenin tam metni için bakınız; “İzdivâç ve Tenâküh Maddesi Hakkında Tembihâtı Hâvî İ'plânâme”, *Düstûr*, Tertib-i evvel, c. I, s. 736–741.

¹⁶ *BOA*, Yıldız Tasnifi Sadaret Resmî Marûzât Evrakı, 10/50, 13 Cemaziyevvel 1298/15 Nisan 1881.

¹⁷ Aydın, “Osmanlı Toplumunda Kadın”, s. 146, 151–152.

¹⁸ Kararnamenin tam metni için bakınız; “Hukuk-i Aile Kararnâmesi”, *Düstûr*, Tertib-i Sâni, c. IX, s. 762–781.

¹⁹ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda*, s. 157-158; Aydın, “Osmanlı Toplumunda Kadın”, s. 152-153.

Görüldüğü gibi, kadının toplumsal statüsünün yükseltilmesi konusunda en önemli ön koşul olan hukuksal düzenlemeler oldukça yüzeysel değişiklikler yaratmıştır. Dolayısıyla, bu girişimlerin kadınların özgürleşmesi meselesine çok sınırlı bir etki yapacağı açıktır. Bunun yanında, toplumdaki geleneksel cinsiyet düzenini görünür kılan kılık-kıyafet gibi konulara, davranış kalıplarına ve bu kalıpların dönüşümüne yine devlet tarafından yapılan müdahaleler konunun bir başka ilginç boyutudur. Devletin çok eskiden beri toplumsal düzeni sağlamak, tebaası arasındaki sosyal ilişkileri belirlemek için hem Müslüman hem de gayrimüslimlerin kıyafetlerini birbirinden ayıran bazı yasal düzenlemeler yaptığını biliyoruz²⁰. Öyle ki, geleneksel Osmanlı toplumu içindeki dini, sosyal ve mesleki cemaatlerin kendilerine ait kıyafet ve başlıklara sahip olmaları üyelerine belirli bir kimlik duygusu, bir sosyal statü kazandırmaktaydı. Dolayısıyla, bu düzenlemeler dini ve sosyal farklılıkları belirginleştirmiş, hatta bunları güçlendirerek devamını sağlamıştır. Devlet görevlileri ve tebaa üzerinde sıkı bir devlet kontrolü kurmak ve sosyal disiplini sağlamak maksadına yönelik olduğu düşünülen bu yasal yaptırımlar, aynı zamanda, devletin toplum üzerinde artan ve yayılan gücünü de yansıtmaktadır²¹.

Gayrimüslimleri Müslümanlardan ayıran geleneksel kıyafet düzenlemelerinin geçerliliği, yenileşme dönemiyle birlikte tamamen ortadan kalkarken, Müslüman kadınların kıyafetiyle ilgili kısıtlamalar içeren padişah fermanlarının sayısı çarpıcı bir biçimde artmıştır. Saptanabildiği kadarıyla, bu fermanlardan ilkinin III. Ahmet dönemine, yani Batılı yaşam tarzının ve tüketim kültürünün etkisinin belirginleştiği Lale devrine tarihlenmesi dikkate değerdir²². III. Selim, II. Mahmut ve özellikle II. Abdülhamid döneminde ise, kadın giyimi konusunda çıkarılan padişah iradelerinin ortak bir maksadı vardır. Bu maksat, Müslüman kadınların toplumsal adetlere aykırı olarak, dindeki tesettür kaidesine uymayan bir biçimde gezmelerine engel olmaktır. Diğer taraftan, aynı dönemlerde reformları yürüten merkez ile genel olarak muhalefeti temsil eden çevreler arasında zaman zaman şiddetli mücadelelerin olduğu da bilinmektedir. Müslüman şehirli kadın, hemen her zaman, bu sürtüşmenin görünür olan tarafıdır. Devlet, Müslüman kadının dini kaidelere uymayan aşırılıklarına sınırlama getirerek, bir yandan ahlaki normları koruma arzusunu dışa vurmuş, bir yandan da muhafazakâr çevreye verdiği gizli tavizle, toplumsal meşruiyetini ve devlete yönelik toplumsal itaati korumaya çalışmıştır. Devletin meşruiyetinin en önemli kaynağının hala din ve gelenekler olduğu bir dönemde, bu çok da garip değildir. Dolayısıyla kimi zaman kadınların edebe aykırı ve pahalı elbiseler

²⁰ Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989 s. 19-20.

²¹ Donald Quataert, "Clothing Laws, State and Society in the Ottoman Empire 1720-1829", *International Journal of Middle East Studies*, 29 (1997), s. 406.

²² Ayrıntılı bilgi için bakınız; Pars Tuğlacı, *Osmanlı Döneminde İstanbul Kadınları*, Cem Yayınları, İstanbul 1984. Quataert, "Clothing Laws" 407-410

için kocalarını zorlamaları, giyimlerinde Hıristiyan kadınları taklit etmeleri, kimi zaman da mesire yerlerinde erkeklerle karışık olarak gezmeleri engellenmek istenmiştir²³. Bunun gibi, Boğaziçi’ndeki seyir yerlerinden evlerine geç dönmeleri, yasaklayıcı hatta cezai yaptırım öngören ferman ve iradelerin konusu olmuştur²⁴. II. Abdülhamit döneminde ise Cuma selamlığı için padişahın saraydan çıktığı ve özellikle Ramazan ayının yaklaştığı sıralarda kadın kıyafeti hakkındaki iradelerin ve resmi daireler arasındaki yazışmaların sayısında belirgin bir artış gözükmemektedir²⁵. Bunlarda, kadınların çarşılarda, Beyoğlu ve mesire yerlerinde tesettür kaidesine uymamaları, yaşmak yerine sadece tül örtmeleri,²⁶ üstü açık arabalarla herkesin geçtiği mahallerde gezmeleri, Fenerbahçe, Sarıyer gibi yerlerde gece vaktine kadar kalmaları kınanıyor, gazetelerde ilan edilecek tembihlerle bu durumun önlenmesi isteniyordu²⁷. Örneğin 1888 tarihli bir irade de şöyle denmektedir;

“Nisvân-ı Müslimânın diyânet-i İslâmiye ve şerâat-i ahmediyeye gayr-ı muvâfık olarak açık ve saçık ve âdâb-ı umûmiyeye muhâlif bir sûrette ve bir nev’i ferâce ve manto ve yüzlerinde tül isti’mâliyle herkesin ve hatta ecnebilerin bile nazar-ı istigrâb ve ta’cibini da’vet edecek bir halde çarşularda ve Beyoğlu’nda ve mesire yerlerinde gezmeleri bâis-i teessüf-i âlî olub bu halin devamı bi’l-vücûh gayr-i câiz olmasına mebnî nisvân-ı müslimânın âdab-ı İslâmiyeye muvâfık zî ve heyetinde bulunmaları zımmında takayyüd-i lâzime ifâsı...”²⁸.

İlginçtir ki kimi zaman devletin kadın kıyafeti konusunda estetik tercihleri de oluyor, yasaklamalarla bu tercihler halka benimsetilmeye çalışılıyordu. Örneğin, III. Selim, açık sarı, pembe ve mavi gibi kötü renk olarak nitelenen feracelerin giyilmesini önlemek istemiştir²⁹. Diğer taraftan II. Abdülhamid şekil ve renk olarak İslami geleneklere aykırı bulduğu, Hıristiyan kadınların matem elbisesine benzettiği çarşafı bazen yasaklamış, bazen de çarşaf imalatçılarının iflasa varan durumunu, fakir kadınların çarşaf yerine daha masraflı olan feraceleri satın alamamalarını dikkate alarak serbest bırakmıştır³⁰. Kadının özgürleşme hareketinin ivme kazandığı II. Meşrutiyet yıllarında bile benzer

²³ BOA, Hatt-ı Hümayûn, 300/17864, 29 Zilhicce, 1236/27 Eylül 1821.

²⁴ BOA, Hatt-ı Hümayûn, 493/24223, 29 Zilhicce 1252/6 Nisan 1837.

²⁵ Bunlardan biri için bakınız; BOA, Yıldız Pârekende Evrakı Dâhiliye Nezâreti Ma’rûzâtı, 5/33, 05 Ramazan 1893/03 Nisan 1892.

²⁶ BOA, Dâhiliye Nezâreti Muhâberât-ı Umûmiye İdâresi, 5-1/8, 20 Şaban 1308/31 Mart 1891.

²⁷ BOA, İrâde Dâhiliye, 1222/95690, 20 Şaban 1308/31 Mart 1891.

²⁸ BOA, İrâde Dâhiliye, 1075/84336, 28 Receb 1305/10 Nisan 1888; BOA, Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi, 1501/60, 5 Şaban 1305/16 Nisan 1888.

²⁹ BOA, Hatt-ı Hümayûn, 1313/51154, 29 Zilhicce 1230/20 Eylül 1789.

³⁰ BOA, İrâde Dâhiliye, 1071/83993, 28 Cemaziyelâhir 1305/11 Mart 1888.

kısıtlamaların sürdürülmeye çalışıldığını belirtmek gerekir³¹. 1911 yılında İstanbul Emniyet Müdürlüğü'nden Dâhiliye Nezâreti'ne yazılan bir yazıda yasakların uygulanmasında karşılaşılan zorluklardan bahsediliyor, bunların önlenmesi için zamanın icaplarına göre değişikliğe uğramakta olan kadın kıyafetinin, peçe ve çarşaf biçiminin nasıl olması gerektiği yolunda ayrıntılı bilgi isteniyordu³².

Osmanlı toplumsal düzeninin belirgin bir özelliği, kentsel mekânı cinsiyete göre ayırma ve kadının kamusal alandaki varlığını denetleme isteğiydi³³. Bu eğilim II. Meşrutiyet döneminde de aynı şekilde devam etti. Kadınların özellikle şehirlerde erkeklerle ortak sosyal faaliyetler içinde yer alması, örneğin tiyatro, opera gibi gösterilere katılmaları 19. yüzyıl sonunda dahi hala tartışma konusuydu. 1910 yılında çarşafı bile olsa Beyoğlu gibi yerlerde erkeklerle dolaşmak bir daha tekrar etmemesi gereken bir durum sayılırken³⁴, 1916 yılında bir Müslüman kadının çarşafsız olarak tiyatroya gitmesi sürgün cezası almasına neden olabiliyordu³⁵.

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere, Tanzimat sonrası dönemde devlet bir taraftan kadının toplumsal ve hukuksal statüsünün iyileştirilmesi yolunda attığı oldukça temkinli adımlarla belirleyici ve hatta sınırlandırıcı oluyor, bir yandan da toplumdaki geleneksel ataerkil anlayışa uygun bir biçimde kadının yeni hamisi olarak kendini gösteriyordu. Keza II. Abdülhamid'in iradelerinde, kadınların İslamiyet'e aykırı tavır ve hareketlerde bulunmaması için "*abaliye peder-âne i'lan-ı keyfiyet ve icrây-ı tembih ve nasihat edilmesi*" gibi cümlelerin sık sık kullanılması himayeci ve ataerkil yaklaşımı onaylayan bu tavrı açıkça ifade etmektedir³⁶.

II. Değişimin Sınırları: Feminizm Yerine Himayeci Yaklaşım

Osmanlı modernleşmesinde "Tanzimat aydını" olarak nitelenen, entelektüel-eleştirel yaklaşımı benimseyen düşünce adamlarının, devletin kurduğu idari ve askeri okullarda okumuş veya devlet bürolarında yani

³¹ BOA, Dâhiliye Nezâreti, Muhâberât-ı Umûmiye İdâresi, 121/15, 8 Şaban 1328/13 Ağustos 1910; BOA, Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Tahrirât Kalemi, 17 Şaban 1328/22 Ağustos 1910.

³² BOA, Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Tahrirât Kalemi, 65/43, 19 Cemaziyelevvel 1329/18 Mayıs 1911.

³³ Fatmagül Berktaş, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Feminizm", Mehmet Ö. Alkan (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, c. I, s. 353

³⁴ BOA, Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Evrak Odası Kalemi, 16/46, 16 Ramazan 1334/17 Temmuz 1916.

³⁵ BOA, Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Tahrirât Kalemi, 23 Şaban 1328/30 Ağustos 1910.

³⁶ BOA, İrâde Dâhiliye, 1221/95618, 27 Şaban 1308 / 7 Nisan 1891

“kalem”lerde yetişmiş, bir tür erken Osmanlı bürokrati olduklarını biliyoruz³⁷. Keza kadının özgürleşmesi problemini ilk kez ortaya koyan ve tartışan kadın aydınların da, bürokrat ailelere mensup olması şaşırtıcı değildir. Varlığı devlete ve kurumlarına bağlı olan bu ilk aydın kuşağının Osmanlı modernleşmesinin eksen ve boyutlarını belirleyen her meselede devletin tedrici ve temkinli olma eğilimini benimsediklerini de rahatlıkla ifade edebiliriz. Gerçekten de gerek Tanzimat döneminin muhalifleri ve I. Meşrutiyet’in hazırlayıcısı olan Yeni Osmanlıların, gerekse II. Abdülhamid döneminin muhalif aydınlarının devletten tümüyle kopuk olduğunu iddia etmek güçtür³⁸. Osmanlı aydını başlangıçtan itibaren, en bunalımlı dönemlerde bile, devletin içinde olmuş, modernleşmeyi hararetle savunduğunda dahi muhafazakâr olmak zorunda kalmıştır³⁹. Dolayısıyla, Osmanlı aydını, Osmanlı modernleşmesini ilgilendiren her meselede olduğu gibi, kadının özgürleşmesi tartışmalarında da devletin perspektifinin çok fazla dışına çıkmamış, mutedil yaklaşımlar geliştirmiş, hatta konuyu ele alırken devletin yaptığı gibi, başlangıç noktası olarak eğitim konularını öncelikli görmüştür.

Öte yandan 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa’da yaygınlaşan feminizm hareketi elbette Osmanlı kadın hareketini de etkilemiştir. Ancak, toplumsal, dini ve kültürel farklar dolayısıyla farklı şekilde algılanmıştır. Diğer taraftan, Batı’da kadın hakları meselesi sanayileşme ve bunun getirdiği toplumsal değişimin doğal sonucu iken, Osmanlı’da bu meselenin yukardan aşağıya yapılan reformların niteliğiyle, yani devletin modernleşme süreciyle ilişkilendirilmesi gerektiği de unutulmamalıdır. Daha 1840’lı yıllarda kadın hareketinin Avrupa’daki temsilcileri, oy verme ve mülkiyet üzerinde hukuki kontrol hakkı talep etmekte, kadının erkeklerin hakim olduğu mesleklere ve kurumsal hiyerarşilere girmesini istemektedir⁴⁰. Kentlerde yaşayan Osmanlı kadınının mevcut sosyal durumunu daha iyi bir düzeye çıkarmak isteyen Tanzimat aydınlarının tartışma konuları ise, eğitim, çok kadınla evlilik, aile içi ilişkiler, tesettür ve sosyal hayat ile sınırlıydı. Kadınlara erkeklerle eşit eğitim hakkını talep etmesinin gerekçesi ise kadının toplumda bireysel gelişimini sağlamaktan ziyade, toplumsal çıkarı gözetmekti. Kadınlara okur-yazar olmamaları, eve kapatılmaları, erkeğin birden fazla eşe sahip olması gibi konular nüfusun yarısının bireysel haklarının çiğnenmesi

³⁷ Şerif Mardin, “Tanzimat ve Aydınlar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, c. I. s. 47

³⁸ Mehmet Ö. Alkan, “Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme,” Mehmet Ö. Alkan (ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, c. I. s. 381

³⁹ Mehmet Ali Kılıçbay, “Osmanlı Aydını”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, c. I. s. 57.

⁴⁰ Karen Offen, “Defining Feminism: A Comparative Historical Approach”, *Signs*, c. XIV. s. 1, (1988), s. 123.

demek olduğu için değil, cahil anneler, eğitimsiz eşler, kötü evlilikler ve tüketici bireyler yarattığı için eleştiriliyordu⁴¹.

İslamcılık, Batıcılık ya da Türkçülük hangi düşünsel çerçeveyi benimsemiş olursa olsun kadın meselesini ele alan yazarların büyük çoğunluğu, adeta söz birliği etmişçesine, “ideal” Osmanlı kadını için üç ilke tespit ediyor, “iyi ana, iyi eş, iyi Müslüman olma” yolunda kadının iyi bir eğitime ihtiyacı olduğundan bahsediyorlardı⁴². Bu doğrultuda, toplumdaki mevcut geleneksel-ataerkil yapılanma, erkeğin kadına üstünlüğünü, kadının yerinin öncelikle aile içinde olduğu anlayışı tartışılmıyor, kadının konumu bu yapı içinde yükseltmek isteniyordu. Nicole Van Os’un “ailesele feminizm” olarak tanımladığı bu anlayış içinde; “erkek ve kadın, farklı olmakla beraber birbirinin tamamlayıcısıydı, eşitliğin yerine eşdeğerlilik ya da farklı bir deyimle farklılıkta eşitlik savunuluyordu”⁴³. Erkekle toplumsal yaşamda tam eşitlik talebi olmasa da kadınlara cinsiyetleri dolayısıyla yapılan sınırlamaların farkına varıldı ve bu sınırlamalar en azından belli ölçülerde yok edilmek istendi.

Kadın meselesini tartışan hemen her çevre gerek düşünsel açıdan gerekse pratik taleplerde oldukça ölçülü hareket etmekte, köklü ve ani değil daha çok tedrici bir değişime taraftar görünmektedir. Mesela, Avrupa’da aynı dönemde tartışılmakta olan kadınların siyasal yaşama katılımı gibi hususlara tamamen ilgisiz kalınmasa da, bu konular çok daha marjinal nitelik taşıyordu. Kadın öncelikle ev dışına çıkıp çalışmalı, sosyal yaşam içinde yerini almalı, ancak bundan sonra seçme ve seçilme hakkını talep etmeliydi⁴⁴. Nitekim 1913’te kurulan ve oldukça iddialı bir isim taşıyan *Osmanlı Müdâfaa-i Hukuk-ı Nisvân Cemiyeti*’nin kadınlar için siyasal hak talebini dernek programına alması, ancak 1921 yılında gerçekleşmiştir⁴⁵.

Aslında, Tanzimat aydınının kadın meselesine dikkatini yöneltmesi başlangıçta bir tür savunma ya da yanlış iddialara cevap verme telaşıydı. Osmanlı

⁴¹ Deniz Kandiyoti, “Kadın, İslam ve Devlet: Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım”, *Toplum ve Bilim*, No. 53, (Bahar 1991), s. 29.

⁴² Şehmus Güzel, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Toplumsal Değişim ve Kadın”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, c. III, s. 859.

⁴³ Van Os, “Osmanlı Müslümanlarında Feminizm”, s. 335–336.

⁴⁴ Örneğin 1914 yılına gelindiğinde dahi *Kadınlar Dünyası* adlı gazetede *Kadın ve Hukuk-ı İntihâb* başlıklı yazıda şöyle deniyordu. “Memleketimizde şimdiye kadar vâkıâ kadınların hakk-ı intihâbindan, bu hakkın kendilerine verilip verilmemesinden henüz bahsedilmiyor. Ve münâkaşât dahi başlamamıştır. Bu babda henüz biz kadınlarda da hiçbir hareket-i nümâyân olmuyor. Bu sükûtumuzun bizim hakk-ı intihâbı istemediğimiz için değil, henüz onun zamanı gelmediğine kâni olduğumuz içindir” Aktaran: Aynur Demirdilek, *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikâyesi*, İmge Kitabevi, Ankara 1993, s. 117.

⁴⁵ Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul: 1996, s. 58.

kentlerinde sayıları her geçen gün artan Avrupalılar, Osmanlı toplumunda görülen çok kadınla evlilik, tesettür, mesturiyet (saklanma) ve cariyeliği İslam dininin kadınlara değer vermeyişinin bir ispatı gibi algılamaktaydı. Tanzimat yazarları ise İslamiyet’e yönelen tenkitleri çürütmeye çalışırken, bir yandan da modernleşme çabası içinde kadına sağlanacak hakların aslında İslamiyet’in kaynağında da olduğunu ispata çalıştılar. Kadının özgürleşmesiyle ilgili tartışmalarda ortaya konan yeni fikirlerin meşruiyeti İslam’da aranıyor, bu doğrultuda, İslamiyet’in ilk yıllarından ilham alınması istenerek, Asr-ı Saâdet döneminde kadınların statüleri, hangi meslekleri icra ettikleri anlatılıyor, âlim ve şair kadınlara, döneminde siyasi ve dini etkinliği olanlara örnekler veriliyordu⁴⁶. Örneğin; muhafazakâr bir çizgide kadın haklarından bahseden ilk yazar olarak kabul edilen Fatma Aliye Hanım, ünlü kadın gazetelerinden biri olan *Mehâsin*’de 1919 yılında yayınlanan bir makalesinde şöyle yazıyordu:

“Bir kere sadr-ı İslâm’da ve zaman-ı saâdetteki Müslüman kadınların mevki’-i ictimâiyeleriyle bu günkü Müslüman kadınlarının hâl ve mevki’ini mukayese edersek tamamıyla mütehayyir oluruz. Vakt-i saadette kadınlar ev eşyası kabilinde değildi. Kadınlar kendileri için mukarrer olan mevki’-i ictimâiyeyi tamamıyla ve hakkıyla işgal etmekteydiler. Kadınlar ailelerin reisesi ve seviye-i irfânda erkeklerle müsâvî ve vazifelerinin ehemmiyet ve necâbetine tamamıyla vâkif idiler. Kadınlar izhârî ma’yûb bir şey olmayıp erkeklerin refikay-ı hayatı ve şerik-i mihneti idiler.... İşte İslâm kadınları böyle iken ve böyle olmak lâzım gelirken ... bugün bizim nazarımızda kadın sandıkta muhafazası lâzım bir şey gibi, evlerimizde ya da bir alet-i şehvet veyahud bir alet-i hizmet olmak üzere ikamete mahkûm bir varlıktır”⁴⁷.

Gerek Fatma Aliye Hanım, gerekse diğer aydınlar, kadının toplum içindeki durumuna dair öne sürdükleri fikirlerde toplumsal ilerleme ve medeniyet (*terakki* ve *temeddün*) gibi kavramları sık sık kullanmışlar, diğer taraftan da, kadının özgürleşmesi meselesinin dini ve geleneksel normlara ters düşmediğini kanıtlamaya çalışmışlardır. Çünkü Tanzimat aydınları arasındaki yaygın kanaate göre modernleşmek adına din ve gelenekler feda edilmemeli, ancak bir yandan da batı medeniyetinin ulaştığı seviyeye sırt çevrilmemelidir. (Nitekim, paradoksal bir nitelik taşısa da, bu algılayış biçiminin Osmanlı modernleşmesinin hemen her alanına hakim olduğu bilinmektedir). Reform döneminin aydınları bir yandan eğitilmiş, açık fikirli eşlerle yapılacak evliliklerde daha eşitlikçi ilişkileri savunurken, bir yandan da erkeğin temel görevinin ailenin onurunun

⁴⁶ Ayşenur Kurtoglu, “Tanzimat Dönemi İlk Kadın Yayınında Dinin Yer Alış Biçimleri”, Yıldız Ramazanoğlu (ed.), *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kadının Tarihi Dönüşümü*, Pınar Yayınları, İstanbul 2000. s. 24.

⁴⁷ Fatma Aliye, “Bazı Husûsât-ı İctimâiye”, *Mehâsin*, 10 Eylül 1335/10 Eylül 1919, s. 746–747.

savunulması olduğunu söyleyerek, kadınlar üzerinde geleneksel kontrolün yani ataerkil yapılanmanın güçlendirilerek muhafaza edilmesini istiyorlardı⁴⁸.

Tanzimat ile başlayan kadının toplumdaki yerinin değiştirilmesi ile ilgili sınırlı görüşler, II. Meşrutiyet döneminde yerini daha kapsamlı tartışmalara bıraktı. II. Meşrutiyet'in ilanıyla sayıları giderek artan kadın gazete ve dergileri, büyük şehirlerde kurulan eğitim, kültür ve yardım amaçlı dernekler hiç değilse orta ve üst tabaka Osmanlı kadınları arasında bir "biz şuuru" yarattı⁴⁹. Kadınların toplum içindeki varlıklarını güçlendiren, kendilerini birey olarak ifade etmelerini sağlayan ilk aşamadan sonra, yavaş yavaş bireysel taleplerini örgütlü birliklere dönüştürmeleri önemliydi. Aynı şekilde az sayıda da olsa çalışma hayatına katılan, hatta siyasi etkinliklerde yer alan kadınların varlığı çok uzun süredir sadece erkeklere has olan kamu alanlarına kadınların da girmeye başladıklarını gösteriyordu. 1908 yılında Osmanlı kadınları Meşrutiyet'in ilanı üzerine yapılan kutlamalara katılarak, dönemin ünlü kadın yazarlarından biri olan Emine Semiye'nin Hürriyet Meydanı'nda yaptığı, "*Yaşasın Vatan!, Yaşasın Millet, Yaşasın Hürriyet!*" diye seslendiği konuşmasını dinliyor, Meclis'in açılışını izlemek istiyor, hatta buna izin verilmediği takdirde gösteri düzenleyeceklerini bildiriyorlardı⁵⁰. Bütün bunlar en azından Osmanlı şehirlerindeki orta ve üst sınıflarda var olan cinsiyet düzeninin, ataerkil toplumsal yapılanmanın, kadının lehine olacak şekilde değişmeye başladığını ifade etmektedir

Sonuç

Tanzimat döneminde idari mekanizmaların yeniden yapılanmasına paralel olarak devletin toplumsal yaşamda müdahale edebildiği alanlar da sürekli olarak genişlemiştir. Hatta devletin önceki dönemde toplumsal düzen konusunda daha çok denetleyici olan rolü, aşama aşama yaptırımcı bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Tanzimat ile başlayan reform çağında idari mekanizmanın modernleştirilmesi konusunda değişimin gerekliliği tartışmasız olarak kabul edilirken, geleneksel normlara aykırı olarak toplumsal alanda ortaya çıkabilecek farklılaşmalar merkezi otorite tarafından sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Yukarıdan yönlendirilen Osmanlı modernleşmesi, işte tam bu nedenle "otoriter" bir modernleşme olarak nitelendirilebilir. Bir taraftan toplumsal düzenin referans kaynağını oluşturan geleneksel yapılar korunmaya çalışılırken, diğer taraftan muhafazakâr bir modernleşme, ya da dereceli bir yenileşme, bizzat devlet tarafından tercih edilmiştir. Elbette buradaki asıl mesele yerleşik geleneklere dayanan toplumsal değerlerin tasfiyesinin hiç de kolay olmamasıdır. Diğer taraftan düzenleyici otoriteyi yani devleti meşrulaştıran araçların her zaman din ve gelenek olduğu da unutulmamalıdır. Tanzimat modernleşmesinin bir başka özelliği ise sistematik olmaktan ziyade eklektik olmasıdır. Devletin

⁴⁸ Saraçgil, *Bukalemın Erkek*, s.135-136.

⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bakınız; Çakır, *Osmanlı Kadın*, s. 43-78.

⁵⁰ Çakır, *Osmanlı Kadın*, s. 157.

kurumsal düzenlemeler ve kanuni yaptırımlar ile müdahale ettiği hemen her alanda yapılan değişiklikler önceden belirlenmiş bir maksat doğrultusunda veya bütüncül olarak değil, parça parça ortaya çıkmıştır; bu ise değişimin olumlu sonuçlarının umulandan çok daha geç oluşmasına ve beraberinde yeni sorunlar taşınmasına yol açmıştır.

Devletin dinamik ve belirleyici rolü, Osmanlı modernleşmesinin her alanına bazı sınırlılıkları da beraberinde getirmiştir. Bunların pek çoğu modernleşmenin görünür yüzü olarak nitelediğimiz kadının özgürleşmesi problemi içinde de rahatlıkla fark edilebilir. Batı’dan gelen kültürel etkilerin ve yeni yaşam normlarının temkinli bir biçimde karşılanması, eşitlikçi ya da ferdiyetçi bir arayış yerine, kadının konumunun geleneksel Osmanlı aile yapısı içinde yükseltmek istenmesi, kadının statüsüyle ilgili yenilikçi fikirlerin meşruiyetinin İslamiyet’te aranması, tümüyle tedrici bir modernleşmenin benimsendiğine işaret eder. Osmanlı kadın hareketi pek çok açıdan devletin güdümünde olan sınırlı bir modernleşme ile temellenmiştir. Bu yüzden hareketin kendi taleplerini oluşturarak bağımsızlaşması ve devamlılık kazanması, ancak belirli bir zaman içinde gerçekleşebilmiştir.

Kaynakça*Arşiv Belgeleri (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)*

- BOA*, Hatt-ı Hümayûn, 1313/51154, 29 Zilhicce 1230/20 Eylül 1789.
- BOA*, Hatt-ı Hümayûn, 300/17864, 29 Zilhicce, 1236/27 Eylül 1821.
- BOA*, Hatt-ı Hümayûn, 493/24223, 29 Zilhicce 1252/6 Nisan 1837.
- BOA*, Cevdet Adliye, 13/825, 23 Cemaziyelâhir 1260/10 Temmuz 1844.
- BOA*, İrade Dâhiliye, 1071/83993, 28 Cemaziyelâhir 1305/11 Mart 1888.
- BOA*, İrade Dâhiliye, 1222/95690, 20 Şaban 1308/31 Mart 1891.
- BOA*, İrade Dâhiliye, 1075/84336, 28 Receb 1305/10 Nisan 1888.
- BOA*, İrade Dâhiliye, 1221/95618, 27 Şaban 1308/7 Nisan 1891.
- BOA*, İrade Meclis-i Vâlâ, 162/4733, 14 Rebiülâhir 1266/27 Şubat 1850.
- BOA*, Sadaret Mektûbî Kalemî Umûm Vilâyât Kataloğu, 12/29, 23 Cemaziyevvel 1266/12 Nisan 1850.
- BOA*, Sadaret Mektûbî Kalemî Umûm Vilâyât Kataloğu, 15/9, 29 Cemaziyelâhir 1266/12 Mayıs 1850.
- BOA*, Sadaret Mektûbî Kalemî Umûm Vilâyât Kataloğu, 12/40, 26 Cemaziyevvel 1266/15 Nisan 1850.
- BOA*, Sadaret Mektûbî Kalemî Umûm Vilâyât Kataloğu, 12/51, 27 Cemaziyevvel 1266/16 Nisan 1850.
- BOA*, Sadaret Mektûbî Kalemî Umûm Vilâyât Kataloğu,, 13/21, 08 Cemaziyelâhir 1266/21 Nisan 1850.
- BOA*, Sadaret Mektûbî Kalemî Umûm Vilâyât Kataloğu, 12/72, 29 Cemaziyevvel 1266/18 Nisan 1850.
- BOA*, Sadaret Mektûbî Kalemî Umûm Vilâyât Kataloğu, 12/47, 27 Cemaziyevvel 1266/16 Nisan 1850.
- BOA*, Yıldız Tasnifi Sadaret Resmî Marûzât Evrakı, 10/50, 13 Cemaziyevvel 1298/15 Nisan 1881.
- BOA*, Yıldız Pârekende Evrakı Dâhiliye Nezâreti Ma'rûzâtı, 5/33, 05 Ramazan 1893/03 Nisan 1892.
- BOA*, Dâhiliye Nezâreti Muhâberât-ı Umûmiye İdâresi, 5-1/8, 20 Şaban 1308/31 Mart 1891.
- BOA*, Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemî, 1501/60, 5 Şaban 1305/16 Nisan 1888.
- BOA*, Dâhiliye Nezâreti, Muhâberât-ı Umûmiye İdâresi, 121/15, 8 Şaban 1328/13 Ağustos 1910.
- BOA*, Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Tahrirât Kalemî, 17 Şaban 1328/22 Ağustos 1910.
- BOA*, Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Tahrirât Kalemî, 65/43, 19 Cemaziyevvel 1329/18 Mayıs 1911.

BOA, Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Evrak Odası Kalemî, 16/46,
16 Ramazan 1334/17 Temmuz 1916.

BOA, Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Tahrîrât Kalemî, 23 Şaban
1328/30 Ağustos 1910.

Basılı Kaynaklar

Alkan, Mehmet Ö: “Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme,”
Mehmet Ö. Alkan (Editör), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden
Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutîyet’in Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, c.
I. s. 377–401.

Arıkan, Gülay: “Osmanlılarda Tanzimat Döneminde Kadınlarla İlgili Gelişmeler”,
Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları,
Ankara 1994, s. 323–329.

Atabaki, Touraj: *Men of Order: Authoritarian Modernization under Ataturk and Reza Shah*, I.
B. Tauris, London 2004.

Aydın, M. Akif: “Osmanlı Toplumunda Kadın ve Tanzimat Sonrası Gelişmeler”, *Sosyal
Hayatta Kadın*, İslami İlimler Vakfı, Ensar Neşriyat, İstanbul 1996 s. 143–156.

Berktaş, Fatmagül: “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Feminizm”, Mehmet Ö. Alkan (ed.),
*Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve
Meşrutîyet’in Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, c. I, s. 348–361.

Bozkurt, Gülnihal: *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839–1914)*,
Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Çakır, Serpil: *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul 1996.

Demirdilek, Aynur: *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikayesi*, İmge
Kitabevi, Ankara 1993.

Ergin, Osman Nuri: *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri
Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995.

Fatma Aliye: “Bazı Husûsât-ı İctimâiye”, *Mebâsin*, 10 Eylül 1335/10 Eylül 1919, s. 737–
742.

Güzel, Şehmus: “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Toplumsal Değişim ve Kadın”,
Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, c.
III, s. 858–874.

“Hukuk-i Aile Kararnâmesi”, *Düstûr*, Tertib- i Sâni, c. IX, s. 762–781.

Hülür, Himmet–Akça, Gürsoy: “İmparatorluktan Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin
Dönüşümü ve Merkezileşmenin Dinamikleri”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 17,
(Bahar 2005), s. 311–339.

“İzdivâç ve Tenâküh Maddesi Hakkında Tembîhâtı Hâvî İplânâme”, *Düstûr*, Tertib-i
evvel, c. I, s. 736–741.

Kandiyoti, Deniz: “Kadın, İslam ve Devlet: Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım”, *Toplum ve
Bilim*, No. 53, (Bahar 1991), s. 21–39.

Kılıçbay, Mehmet Ali: “Osmanlı Aydını”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*,
İletişim Yayınları, İstanbul 1985, c. I. s. 55–66.

- Kongar, Emre: *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2008.
- Kurnaz, Şefika: *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1997.
- Kurtoğlu, Ayşenur: “Tanzimat Dönemi İlk Kadın Yayınında Dinin Yer Alış Biçimleri”, Yıldız Ramazanoğlu (ed.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadının Tarihi Dönüşümü*, Pınar Yayınları, İstanbul 2000, s. 21–52.
- Mardin, Şerif: “Tanzimat ve Aydınlar”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, c. I. s. 46–54.
- Offen, Karen: “Defining Feminism: A Comparative Historical Approach”, *Signs*, c. XIV. s. 1, (1988), s. 119-157.
- Ortaylı, İlber: *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Quataert, Donald: “Clothing Laws, State and Society in the Ottoman Empire 1720–1829”, *International Journal of Middle East Studies*, 29 (1997), s. 403–425.
- Saraçgil, Ayşe: *Bukalemun Erkek: Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Ataerkil Yapılar ve Modern Edebiyat*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- Tuğlacı, Pars: *Osmanlı Döneminde İstanbul Kadınları*, Cem Yayınları, İstanbul 1984.
- Van Os, Nicole: “Osmanlı Müslümanlarında Feminizm”, Mehmet Ö. Alkan (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, c. I. s. 335–347.